

DİLÇİLİK

UOT 81'373;001.4

TOPONİMLƏR LİŊVOKULTUROLOJİ FENOMENLƏR KİMİ

R.Y.HƏBİBLİ

Bakı Dövlət Universiteti
venerahr@rambler.ru

Dünyada kommunikativ proseslərin böyük hissəsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin payına düşür. Bu baxımdan son zamanlarda dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya məsələlərinə tədqiqatçıların marağı getdikcə artır. Linqvokulturologiyada onomastikaya xüsusi diqqət yetirilir. Onomastik leksika, xüsusən toponimlər böyük mədəniyyətlərarası potensialına malikdir. Məqalədə linqvokulturologiya, linqvoölkəşünaslıq və mədəniyyətlərarası kommunikasiya anlayışları ətraflı izah edilir, kommunikativ məkanda toponimlərin işlənməsi, düzgün qavranılması və ifadə olunması aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya, linqvoölkəşünaslıq, onomastika, toponimik sistem, toponim-loqoepistem

Qloballaşma dövrünə daxil olan müasir cəmiyyətdə kommunikasiya prosesləri mühüm rol oynayır. Bir tərəfdən, sivilizasiyaların, digər tərəfdən, mədəniyyətlərin milli identikliyinə qorunub saxlanmasını şərtləndirən tendensiyalar geniş vüsət alır. Cəmiyyətdə, mədəniyyətdə və dildə hər iki tendensiya – xüsusiləşmə və unifikasiya eyni dərəcədə müşahidə olunur və aktuallıq qazanır.

Dünyada kommunikativ proseslərin böyük hissəsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin payına düşür. Bu baxımdan son zamanlarda dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya məsələlərinə tədqiqatçıların marağı getdikcə artır.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində elmi paradigmada köklü dəyişikliklər baş verdi: dilin tədqiqi ilə bağlı bir sıra yeni ideyalar və yanaşmalar meydana çıxdı ki, bunlardan biri də linqvokulturologizmdir. Linqvokulturologizm xalqın dili ilə mədəniyyəti arasında sıx əlaqə, dilin inkişafının insanın yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi başa düşülməsidir. «Linqvokulturologiya» termini XX əsrin 90-cı illərində V.V.Vorobyova, V.A.Maslova, Y.S.Stepanov, V.N.Teliya və b. tədqiqatçıların əsərlərində meydana çıxmışdır. Linqvokulturologiya mədəniyyətin dildə inikasını öyrənən və mədəniyyət hadisələrinin araşdırılmasında dil materialından istifadə edən bir sahə kimi, həm xalqın

tarixi və dilin diaxroniyası, həm də müasir dövrlə bağlıdır. O, dil, etnik mentalitet və mədəniyyət arasındakı əlaqələrin üzə çıxarılmasına istiqamətlənmişdir. Bu sahə dil və mədəniyyət əlaqələrinin yeni formalarının proqnozlaşdırılması üçün böyük potensiala malikdir. Onun tədqiqat obyektini mədəni informasiyanın ötürücüsü kimi dilin və bu mədəniyyəti yaradan insanın qarşılıqlı əlaqəsidir. Mədəniyyətin fenomeni kimi dilə münasibət, onun bu mövqedən təsviri milli mentalıq əlamətlərinə, bu əlamətlərin onomastik leksikada, frazeologiyada, nitq etiketində, etik konseptlərdə inikasına diqqət tələb edir.

Son illərdə linqvokulturologiyanı mədəniyyətlərarası kommunikasiya ilə bağlayan istiqamət formalaşmışdır. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya fəal inkişaf edən, cəmiyyət tərəfindən tələb olunan nəzəri və tətbiqi elmi istiqamətdir. O, müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin ünsiyyət prosesi, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə proseslərinin elmi tədqiqat sahəsidir.

Müasir cəmiyyət kommunikativ məkandır, informasiyanın üsul və vasitələrinin verilməsi, kommunikasiya subyektlərinin tipləri və kommunikativ prosesin həyata keçirilmə şəraiti ilə səciyyələnir. İnsanlar arasındakı münasibətlər bu və ya digər mədəniyyətdə mövcud olan normalarla müəyyən edilir, bu da insan tərəkürünün formalaşmasına, davranış xarakterinə və informasiyanın qavranılmasına, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsir göstərir. Buna görə də məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya mədəniyyətlər arasındakı fərqlərə əsaslanaraq, mədəniyyət normaları arasındakı fərqləri aradan qaldırmağa kömək edən dəyərlər sistemini işləyib hazırlayır. Bununla əlaqədar olaraq toponimlər müxtəlif etnosların mədəni əlaqələrinin inkişafı və yad mədəniyyətin, xüsusilə də tarixən qonşu olan xalqların realiləri və stereotiplərinə qayğılı münasibətin formalaşması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Toponimlər, bir növ, xalqların tarixi keçmişi, məskunlaşma əraziləri, mədəni, tarixi, coğrafi mərkəzləri və s. haqqında informasiya daşıyan etnomədəni mətndir. Toponimlərin funksiyalarının özünəməxsusluğu, bu vahidlərin obyektləri adlandırmaq və səciyyələndirmək qabiliyyəti onlara müxtəlif yanaşmaları şərtləndirmişdir. Toponim ölkə haqqında biliklər xəzinəsidir, mədəni-tarixi informasiyanın qoruyucusudur. “Toponimlərin semantikasının milli-mədəni komponenti ölkəşünaslıq, mədəni-tarixi assosiasiyaların zənginliyi ilə seçilir. Toponimlərin adlandırdığı obyektlərin əhəmiyyəti (Moskva, Rusiya, Volqa, Qafqaz və b.) coğrafi adların dilin əsas lüğət fondunda yerini müəyyənləşdirir” (3, 6).

Dilin toponimik sistemində mədəniyyət, dil, zaman və məkan, cəmiyyətin inkişaf mərhələləri, sosial-tarixi şərait əks olunur. Toponim ümumbəşəri və milli dəyərləri özündə ehtiva edən işarə, verbal-mental obrazdır. Coğrafi obyektlər xalqın şüurunda əks olunur, qeydə alınır və sadəcə maddi obyekt olmur, şüura mənsub obrazlara çevrilir. İşarələrin (sözlərin) köməyi ilə formalaşan şüur həmin obrazı sözün semantikasında təsbit edir. Toponimin mənası – işarə edilən obyektin özünə deyil, bizim şüurumuzdakı obrazına münasibətdir.

Bizi əhatə edən gerçəkliyin müxtəlif hadisələrinin qiymətləndirilməsi, xarakterizə edilməsi üçün işlənən toponimlər loqoepistəmlər sayılır, yəni mədəniyyətin dildə və ya dilin mədəniyyətdə izləri. Toponim-loqoepistəmlərdə kulturoloji baxımdan dəyərli informasiyanın həcmi və məzmununu müəyyən etmək əhəmiyyət kəsb edir. Bu və ya digər toponim-loqoepistemin milli dil şüurunda malik olduğu konnotasiyaları müəyyən etmək, həm də bu konnotasiyaların əcnəbi informantların da dil şüurunda yerini təyin etmək çox maraqlıdır.

Toponimlər ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə loqoepistem statusu qazır. Toponim-loqoepistəmlər müasir kommunikasiyanın ayrılmaz elementi, linqvokulturoloji fenomenlərdir. Onlar kommunikativ məkanda işlənir, fəaliyyət göstərir. «Kommunikativ məkan dedikdə, nitq ünsiyyəti sahələrinin toplusu başa düşülür. Burada müəyyən dil daşıyıcısı həmin sositumda qəbul olunmuş dil, koqnitiv və praqmatik qaydalara müvafiq olaraq, öz varlığının zəruri ehtiyaclarını həyata keçirə bilər» (4, 460). Toponim-loqoepistəmlərdə kodlaşdırılmış biliklər müəyyən linqvomədəni birliyin nümayəndəsinə yaxşı tanışdır. Danışan subyekt hər hansı bir toponimi yaxşı tanıya bilər, lakin həmin toponimin məndəki müasir mənasını düzgün izah etməyi bacarmaz. Bu zaman coğrafi adın simvolik funksiyası aktuallaşır. Dil daşıyıcısının fikrini düzgün başa düşmək, ünsiyyətdə fəal iştirak etmək üçün tarixi-mədəni, ictimai-siyasi xarakterli bilikləri cəlb etmək tələb olunur. V.Q.Kostomarov, N.D.Burvikovanın qeyd etdiyi kimi, «Müasir üslublu ünsiyyət iştirakçılardan böyük miqdarda tarixi-mədəni biliklər və bu bilikləri sözlə ifadə etmək bacarıqları tələb edir» (2, 17).

Toponim-loqoepistəmlərin aşağıdakı qrupları var:

1. Gerçəkliyin sosial-iqtisadi hadisələrinin dərk olunmasına kömək edən toponim-loqoepistəmlər. Müasir insan sosial-iqtisadi həyatda yüksək fəallığı ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin hazırkı inkişaf dövründə bu, insan fəaliyyətinin mühüm sahəsidir. Toponim-loqoepistəmlərin böyük hissəsi bununla bağlıdır.

«Heydər Əliyev adına Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft boru kəmərinin tək Azərbaycan üçün deyil, bütün region üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bu neft kəmərinin işə düşməsi ilə Azərbaycan dünyanın ən böyük enerji mərkəzlərindən birinə çevriləcək» («Respublika» qəzeti, 13 iyul 2006-cı il).

Məlum olduğu kimi, XXI əsrin ilk illərində regionda ən nəhəng layihə olan, Xəzər və Aralıq dənizlərini birləşdirən neft boru kəməri çəkilmişdir. Yuxarıdakı nümunədə göstərilən yer adları artıq regionun sosial-iqtisadi həyatı üçün əhəmiyyətli olan həmin layihənin simvollarına çevrilmişdir.

2. Gerçəkliyin aktual siyasi, hərbi-siyasi hadisələrinin dərk olunmasına kömək edən toponim-loqoepistəmlər. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələr dildə də öz əksini tapa bilmişdir. Ən irimiqyaslı və mühüm hadisələr Qarabağ, İraq, Əfqanıstan, Çesenistan və s. kimi coğrafi adlarla bağlıdır. Bu dil vahidlərində kodlaşdırılmış mühüm, aktual hadisələr bunlardır: müharibə, konflikt (siyasi, hərbi-siyasi), terrorçuluq.

«Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ düyünü çözülməkdədir. ATƏT-in Minsk qrupu, BMT, nə bilim çeşidli beynəlxalq təşkilatlar? hamısı diqqətini yönəldib ki, bu məsələnin hər hansı bir həlli variantının üzərində dayansınlar. Təki Qarabağ düyünü həll edilsin. Bu Qordi düyünü deyil ki, kəsilib atılsın» («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 14 sentyabr 2006-cı il).

«Qarabağ bu gün məhzun, Qarabağ üzgün, Qarabağ dərqli, Qarabağ düşmən çəkməsi altında əsir!.. Qarabağ, Türkün dəmir yumruğunu masaya vurmağını gözləyir...» («Ədalət» qəzeti, 25 sentyabr 2010-cu il).

«Ölkənin siyasi münasibətlərə yön verən barışmaz tayfa və klanları arasında kompromis əldə olunmasa, Qırğızıstan tədricən Əfqanıstana çevrilə bilər» («Elçi» qəzeti, 25 aprel – 1 may 2010-cu il).

«Müsəlman dünyasında ikinci Əfqanıstan yaratmaq – bəlkə də, kənar qüvvələrin cızdıqları ssenarilərin mahiyyəti budur» («Elçi» qəzeti, 25 aprel – 1 may 2010-cu il).

Burada Qırğızıstan Respublikasında baş verən hadisələrin gözlənilmədən kəskin xarakter alması, bu hadisələrin gedişinin ölkədə vətəndaş müharibəsinə çevriləcəyi, insan itkisinin artacağı təhlükəsi Əfqanıstandakı vəziyyətlə müqayisə edilir. Xatırladaq ki, Əfqanıstan müharibəsi 1979-1989-cu illəri əhatə edir. Bu hadisə Əfqanıstanda siyasi hakimiyyət uğrunda gedən çoxillik siyasi və hərbi qarşılıqlı, silahlı konfliktlər seriyasıdır.

«Amma Moskvada Çeçenistandan gələnlə Çelyabinskədən gələnlə yanaşma eyni deyil, olmayıb və olmayacaq» («Mərkəz» qəzeti, 28 avqust 2010-cu il).

«Redaksiyalarımızın əksəriyyəti elə bil İraq bombardmanından bu dəqiqə çıxıb» («Ədalət» qəzeti, 28 avqust 2010-cu il).

«Çeçenistan» və «İraq» loqoepistəmləri yaxın keçmişin hərbi konfliktlərinə işarə edir: Çeçen müharibəsi – Rusiya qoşunları ilə İçkeriya Çeçen Respublikası arasındakı hərbi əməliyyat və İraq müharibəsi – Səddam Hüseyn rejimini devirmək məqsədilə ABŞ və müttəfiqlərinin İraqa hərbi müdaxiləsi ilə başlanan hərbi konflikt.

3. Aktual müxtəlifplanlı hadisələrin dərk olunmasına kömək edən toponim-loqoepistəmlər.

«Prezident Dmitri Medvedevin İrəvana səfəri də ölkəsinin maraqlarını daha yaxşı təmin etmək məqsədi daşıyırdı» («Ədalət» qəzeti, 28 avqust 2010-cu il).

İrəvan (indiki Yerevan) şəhəri İrəvan xanlığının mərkəzi idi. Bu şəhərin tarixi VII əsrə aiddir. İrəvan xanlığı Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı qədim Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi.

Toponim-loqoepistəmlərin bu qrupu genişdir və öz tərkibinə görə yekcins deyil. Bu qrupa daxil olan toponim-loqoepistəmlər insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarına aid hadisələri səciyyələndirir: mədəni, ictimai-siyasi, idman hadisələri, lokal və dünya miqyaslı konfliktlər, faciələr, soyqırımlar və s. Bütün bu hadisələr dil daşıyıcısı tərəfindən toponim-loqoepistəmlərdə kodlaşdırılmış realilərin köməyi ilə xarakterizə olunur.

«Perl Harborun əlli illiyində yenidən «Yaponiyaya qarşı nifrət» kampaniyası aparılır» («İmpuls» qəzeti, 24 sentyabr 2010-cu il).

Burada tarixi hadisə xatırlanır. 7 dekabr 1941-ci ildə Yaponiya Havay adalarındakı Perl-Harbor limanına hücum edir. Bu hadisə ABŞ-ın İkinci Dünya müharibəsinə qatılmasına səbəb olur.

«İkinci dünya savaşının kinoxronikalarına baxanda, faşistlərin Xatında törətdikləri vəhşilikləri seyr edəndə tüklərimiz ürپəşərdi.

Xocalı faciəsi – Xatın və Sonqmi qətliaamlarının Azərbaycanda daha geniş və dəhşətli təkrarı! Xocalı faciəsi – bəşəriyyət tarixinin ən qanlı terrorlarından biri – minlərcə suçsuz qoca, körpə və qadının ən qəddarlıqla güllələnməsi, əsirlərin başının dərisinin soyulması, dırnaqlarının qoparılması, meyitlərin gözünün çıxarılması, qulaqlarının kəsilməsi!..» («Bakı təhsili» qəzeti, 26 fevral 2008-ci il).

1992-ci il fevralın 26-da qədim Azərbaycan şəhəri Xocalı erməni hərbi birləşmələri tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış, onun müdafiəçilərinə və sakinlərinə amansız divan tutulmuşdur. Yüzlərlə dinc sakin görünməmiş işgəncələrlə öldürülmüş, uşaqlar, qadınlar, qocalar, bütöv ailələr məhv edilmiş, onların meyitləri təhqir olunmuşdur. XX əsrin sonunda dünyanın gözü qarşısında baş vermiş bu kütləvi qırğın hadisəsi vaxtilə Belorusiyanın Xatın kəndində (22 mart 1943-cü il) və Vyetnamın Sonqmi kəndində (16 mart 1968-ci il) baş vermiş soyqırımlarla müqayisə edilir. Lakin Xocalı soyqırımı amansızlığına və qəddarlığına görə daha böyük cinayətdir. Bu kontekstdəki loqoepistmələrin hər biri dəhşətli faciələrin simvollarıdır.

4. Coğrafi obyektlərin toponim-loqoepistmələrin köməyi ilə dərk olunması.

«Quba: Azərbaycanın İsveçrəsi» («Xalq» qəzeti, 17 dekabr 2010-cu il).

«Turizmin vətəni» sayılan İsveçrə toponim-loqoepistməsi burada digər coğrafi obyektin – Quba şəhərinin səciyyələndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Quba da son zamanlar Azərbaycanın turizm iqtisadiyyatının ən çox inkişaf etmiş şəhərlərindəndir.

5. Məkani münasibətlərin dərk olunmasına kömək edən toponim-loqoepistmələr.

«Əvvəllər Lixtenşteynsiz də yaşaya bilmirdik, indi Amerikasız da yaşamağı bacarıyıq» («Ədalət» qəzeti, 28 avqust 2010-cu il).

«Bilirəm ki, Amerika Azərbaycan vətəndaşları üçün həmişə Mars, Yupiter qədər əlçatmaz olub» («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 14 sentyabr 2006-cı il).

Göründüyü kimi, uzaqlıq ideyası əcnəbi ölkə obrazında həyata keçirilə bilər.

«Bakıda Qazaxdan gələnlə Qusardan gələnlə yanaşma eynidir» («Mərkəz» qəzeti, 28 avqust 2010-cu il).

Bu cümlədə mərkəz – periferiya parametri «paytaxt – əyalət» oppozisiyası ilə dərk olunur. Qazax Azərbaycanın qədim yaşayış məntəqələrindəndir. Bu toponim özündə qıpçaq mənşəli qazax etnik birliyinin adını əks etdirir. Qazaxlar buranın qədim sakinləridir. Qusar şəhəri Qusar çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 668 m yüksəklikdə Qusar maili düzənliyindəndir. Oyko-

nim türk mənşəli kosar/kusar etnonimi ilə bağlıdır. Hazırda əhalisinin əksəriyyəti ləzgilərdir (daha ətraflı bax: 1).

6. Realilər əsasında ifadə olunan toponim-loqoepistəmlər:

«Rəsmi Bakı balansı Kremlin xeyrinə dəyişir» («Elçi» qəzeti, 25 aprel – 1 may 2010-cu il).

«Qardaş Qırğızıstanda olanların arxasında Şimal ayısının ən yüksək dairələri durur!» («Elçi» qəzeti, 25 aprel – 1 may 2010-cu il).

«Düzdür, burada Ağ Evin təlimatları da xüsusi rol oynayırdı» («Şərq» qəzeti, 12 fevral 2011-ci il).

Beləliklə, toponim-loqoepistəmlər müxtəlif xarakterli informasiyanı izah etməyə qadirdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu vahidlərdə kodlaşdırılmış biliklər müəyyən linqvomədəni birliyin nümayəndəsinə yaxşı tanışdır. Toponim-loqoepistəmlərin mənasının və işlənməsinin tədqiqi aktualdır. Bu, müasir mətnlərin oxunuşunda və konkret nitq situasiyasında meydana çıxan problemlərin aradan qaldırılmasına, coğrafi adın konkret dil kollektivinin üzvləri tərəfindən faktik qavranılmasını, şəxsiyyətin şüurunda adın fəaliyyətini nəzərdən keçirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Бурвикова Н.Д., Костомаров В.Г. Лингвокультурологические единицы в обучении языку – «Лингвистическое и культурное разнообразие – фактор европейского развития». Бухарест, 2001.
3. Молчановский В.В. Лингвострановедческий потенциал топонимической лексики русского языка и его учебно-лексикографическая интерпретация. Дис. канд. пед. наук. М., 1984, 198 с.
4. Прохоров Ю.Е. Коммуникативное пространство языковой личности в национально-культурном аспекте / Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Доклады и сообщения российских ученых. М., 1999, с.450-465.

ТОПОНИМЫ КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ФЕНОМЕНЫ

Р.Ю.ГАБИБЛИ

РЕЗЮМЕ

Значительная часть мировых коммуникативных процессов приходится на долю межкультурного общения. В этом контексте в последнее время заметно возрос интерес исследователей к проблемам культурной и межкультурной коммуникации, лингвокультурологии. В лингвокультурологии особое внимание уделяется ономастике. Ономастическая лексика, в частности, топонимы, обладают большим культурологическим потенциалом. В статье подробно разъясняются понятия лингвокультурологии, лингвострановедения и межкультурной коммуникации, прослеживаются топонимы на коммуникативном пространстве, уточняется их правильное усвоение и выражение.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, лингвокультурология, лингвострановедение, ономастика, топонимическая система, топоним-логоэпистема

TOPONYMS AS LINGUISTIC CULTUROLOGICAL PHENOMENA

R.Y.HABIBLI

SUMMARY

Most of the world communicative processes fall on the intercultural communication. In this context, scientists' interest in the problems of cultural and intercultural communication, linguistic culturology has risen lately. In linguistic culturology, the special attention is paid to onomastics. Onomastic vocabulary, especially toponyms, has great culturological potential. The article precisely explains the notions of linguistic culturology, linguistic regional geography and intercultural communication, traces toponyms on the communicative space and clarifies their correct adoption and expression.

Key words: intercultural communication, linguistic culturology, linguistic regional geography, onomastics, toponymic system, toponym-логоepistem